

РЕЦЕНЗІЇ

UDC 94(477)“1940/1956”:343.82-055.2
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-39>

Роман ОФЦИНСЬКИЙ,
orcid.org/0000-0001-5050-5902
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри суспільно-гуманітарної та етико-естетичної освіти
Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти
(Ужгород, Україна) ofitsynsky@gmail.com

**ЕТНІЧНИЙ ТА ГЕНДЕРНИЙ ПІДХОДИ ДО ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ.
Рецензія на монографію: Кісь Оксана. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти.
Львів; Дрогобич: Коло, 2020. 300 с.¹**

Рецензована монографія пройшла попередній експертний відбір серед 26 подань і потрапила до фінальної трійки наукових праць, найкращу з яких високошляхетне журі 26 серпня 2021 року удостоїло Міжнародної премії імені Івана Франка. Мовиться про монографію Леоніда Тимошенка «Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.)» (Дрогобич: Коло, 2020. 796 с.). Її автор – професор Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Натомість ініціатор подання монографії Оксани Кісь – Український науковий інститут Гарвардського університету (м. Кембридж, США) – запропонував експертній раді для ознайомлення електронну англійську версію. Мені ж випала честь рецензувати і представляти номіноване видання в статусі члена журі Міжнародної премії імені Івана Франка.

Загалом монографія Оксани Кісь опублікована тричі двома мовами: українською в редакціях 2017 і 2020 років як видання Інституту народознавства Національної академії наук України, а також у перекладі англійською в «Harvard Series in Ukrainian Studies» у березні 2021 року. У першому друку авторка значною мірою відобразила основні положення своєї дисертації «Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій» (усього 445 сторінок). Зосібна – в розділі «Українки-політв'язні ГУЛАГу: жертви і переможці» (с. 235–336), вступі, історіографічних, джерелознавчих, методологічних підрозділах, висновках, додатках.

Прилюдний захист цієї дисертації відбувся в квітні 2018 року на спеціалізованій вечірній раді Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича й Інституту народознавства Національної академії наук України. Оксана Кісь здобула ступінь докторки історичних наук за спеціальністю «Етнологія».

Вказана дисертація виконана у відділі соціальної антропології згаданого Інституту народознавства. Власне, нині старша наукова співробітниця Оксана Кісь – завідувачка цього ж відділу, а також президентка громадської організації «Українська асоціація дослідників жіночої історії», що входить на правах національного комітету до «The International Federation for Research in Women's History» з осідком в Об'єднаному Королівстві.

Хоча противлюсь ейджизму, однак примічу, що номінантка Оксана Кісь сповнена творчих планів, інтелектуально розквітаючи в діапазоні, притаманному світовій гуманітаристиці.

Авторка представляє свою працю (розглядаю видання 2020 року) першою історико-антропологічною монографією про повсякдення українок – політичних в'язнів ГУЛАГу. Як відомо, це Головне управління таборів (російською «Главное управление лагерей») – підрозділ центральних органів внутрішніх справ та юстиції СРСР 1930–1960 рр. з ув'язнення і відбуття покарань.

Принадно уточню і те, що номіноване дослідження виконане на реконструктивному рівні історичного пізнання. Точніше йдеться про феміністське прочитання передовсім півтори сотні особистих спогадів за продуманою схемою і певним алгоритмом.

У тексті рецензованої монографії почасти домінує мозаїка з нарізок-цитат здебільшого двох десятків найдокладніших мемуаристок, найчас-

¹ Кісь Оксана. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів; Дрогобич: Коло, 2020. 300 с.

тіше Надії Суровцевої (1896–1985) та Оксани Мешко (1905–1991). Їхні спогади чималого обсягу (чотири-п'ять сотень друкованих сторінок) уривками чи повністю оприлюднені українською, англійською, російською мовами в добу Холодної війни і після розпаду Радянського Союзу. До речі, Суровцева згадується і цитується 148 разів, а Мешко – 95.

Прикметно, що цитати складають помітну частину номінованого видання, можливо, навіть чверть основного тексту. Ними увиразнено реконструктивний фактографізм. Щедре і постійне цитування слугує веломовною та невід'ємною ознакою наукового стилю авторки.

У монографії Оксани Кісь реконструйовані три десятки фактографічних аспектів з історії жіночого повсякдення ГУЛАГу: житлові приміщення, санітарно-гігієнічний стан, умови праці, виробничі норми, харчування, здоров'я, медична допомога, національна солідарність, міжетнічні стосунки, зв'язок із батьківщиною, релігійність, пісенність, письменництво, театралізовані постановки, вишивання, малювання, дегуманізація, гуманізм, взаємодопомога, зовнішність, інтер'єр, тіло, сексуальність, насильство, кохання, материнство, діти.

Усіх розділів – сім. У першому розглянуте жіноче повсякдення як «дослідницьке поле», у другому – умови утримання в'язнів, у третьому – національна і релігійна ідентичність, у четвертому – творчість і дозвілля, у п'ятому – людяність і жіночність, у шостому – тілесність і сексуальність, а в сьомому – невольниче материнство.

Наскрізна ідея монографії відбита в її підзаголовку – «вижити значить перемогти» (в заголовку в англійському перекладі – «Survival as Victory»). Дослідниця спробувала реставрувати узагальнений портрет постраждалої від політичних репресій українки, яка своєю надзвичайною вітальністю (здатністю вижити) подолала радянські тюрми і виправно-трудова табори, що належать до найгірших у світовій історії.

Головна героїня – жертва-переможець. Її подвиг у тому, що, по-перше, пройшла нелюдські випробування – голодом, холодом, хворобами, виснаженням, ізоляцією, антисанітарією, приниженням, насильством, каторжною працею, по-друге, дожила до звільнення фізично і психічно, відтак створила сім'ю, виростила дітей, а по-третє, гідно доживала віку звичайною громадянкою, проте з непохитним патріотичним осердям.

Заявлені в монографії хронологічні рамки стосуються пізнього сталінізму. Його авторка датує 1939–1956 роками, але не обумовлює чому саме

так. Адже пізній або повоєнний сталінізм має стале датування – від закінчення Другої світової війни 2 вересня 1945-го до смерті Йосифа Сталіна 5 березня 1953 року.

Щоправда, історик культури, професор Шеффілдського університету (Об'єднане Королівство) Євген Добренко в двотомнику «Пізній сталінізм. Естетика політики», що вийшов російською мовою в Москві 2020 року, його відлічує від утвердження в середині 1943 року нової ідеологічної парадигми, спрямованої на виховання «національної гордості російського народу» з відверто ксенофобською та антисемітською державною політикою. Великодержавний шовінізм, ксенофобія, антисемітизм склали сутність пізнього сталінізму.

Як очевидно після уважного прочитання, в епіцентрі подійного наративу Оксани Кісь – післявоєнне десятиліття, що належить до двох історичних періодів: означеного пізнього сталінізму і десталінізації, або відлиги (1953–1964), що мала три етапи з реперними точками у лютому 1956-го (XX з'їзд КПРС) та жовтні 1961-го (XXII з'їзд КПРС).

Саме за пізнього сталінізму в ГУЛАГу «політичні злочинці» досягали 60% ув'язнених, а жінки – близько третини. Українці були другими за чисельністю, складаючи п'яту частину в'язнів, а серед каторжан – до половини. Переважно їх звинуватили в належності до ОУН й УПА чи співпраці з ними. На тому робить наголос авторка.

Оксана Кісь відзначає близько 200 тисяч заарештованих в Україні 1943–1957 рр. за політичними звинуваченнями. Деталізує, що понад 58% з них – мешканці та мешканки сіл (с. 59). Однак чомусь не вияснює, скільки ж українок налічувалось у ГУЛАГу. Тобто уникає кількісних вимірів об'єкта дослідження. Як не парадоксально. Натомість вона дослідила свідчення півтори сотні жінок, яких покарали за «контрреволюційну діяльність» і «зраду батьківщині», згідно з кримінальними кодексами УРСР (стаття 54) і РРФСР (стаття 58).

Чи достатньо репрезентативна вибірка, як мовлять соціологи? Чи не варто було відібрану фокус-групу мемуаристок істотно підсилити якісними усноісторичними інтерв'ю, що є доволі важливим джерелом для антрополога. На жаль, авторка не виокремила власних тематичних здобутків і питальників з усної історії. Хоча в часі її роботи над докторською дисертацією та монографією, напевне, кількості українок, які пережили випробування тюрмами і таборами ГУЛАГу, були цілком дієздатними попри поважний вік.

Мемуаристки, оповіді яких проаналізувала Оксана Кісь, на момент арештів – це переважно

молоді західні українки, народжені в 1920-х роках, учасниці національного руху опору. Вони послідовно вважали радянський режим злочинним, а виживання в ГУЛАГу – війною (двобоєм) з ворогом, повчальним прикладом ідейної стійкості для наступних поколінь. Що й підкреслює авторка, зокрема через призму вражень представниць інших етносів – росіянок, єврейок, польок, німкенів, які відбували покарання поряд з українками.

У своїй монографії Оксана Кісь утілила «феміністські засади жіночої історії» (с. 17). Пріоритетними для них є створені жінками джерела (писемні, речові, образотворчі) і жіночі оцінки пережитих подій. Отож ключову роль грають еґодокументи – щоденники, спогади, листи, автобіографії, усноісторичні інтерв'ю. Останніх – лише десять за 1994–2011 роки (див. с. 267), що небагато з огляду на жанрову специфіку – історико-антропологічну.

Закономірно виникає запитання, чи не провокує або чи не призводить до вкрай однобічних уявлень про історичні явища звужений гендерний підхід, яким пропонується певна жіноча історія очима жінок? Причому сепаровано, без комплексної візії, приміром, із залученням «чоловічого погляду»?

Залишаю їх відкритими для принагідних дискусій ще й з наступних міркувань. Авторка цілеспрямовано нарікає на дискриміноване становище свого історіографічного напрямку, що досі на маргінесах. Мовляв, жіночу історію не викладають в українських університетах, за винятком поодиноких спецкурсів, а «пережите тисячами українських невільниць у сталінських таборах» не належить до наукових пріоритетів (с. 33, 34). І вельми сміливо припускає, що через те суспільна свідомість у сучасній Україні повільно прощається з тоталітарною спадщиною.

Знову ж таки, не буду в оцій рецензії дискутувати, оскільки всі історики й історикині мають право на привернення уваги до своїх досягнень із будь-якої проблематики, напрямків, рівнів, жанрів яскравими і гострими маркетинговими заявами. Інакше ніколи не зрушити хоч якого воза на жодній дорозі.

Висвітлюючи повсякдення українських жінок у таборах і в'язницях СРСР, Оксана Кісь умотивовано звернула увагу на соціальні ідентичності (гендерну, національну, релігійну) та цінності (моральні, політичні), прояви жіночої дієздатності (притосування, виживання, спротив) в умовах критичного обмеження можливостей, прав, ресурсів.

Дослідниця наполягає, що глорифікація провідників і віктимізація пересічних українців є

спрощеним чорно-білим поглядом на новітню історію. Водночас її непокоїть схожа тенденція до «оспівування видатних українок» й «оплакування мільйонів звичайних жінок, які стали жертвами ворожих режимів» (с. 34). Вочевидь, ідеться про одвічний для вчених пошук серед крайнощів «золотої середини» в продукуванні нових знань.

Втім, теоретично бездоганне не завше надається до практичного втілення в первісному задумі. Монографічна канва Оксани Кісь якраз обертається все-таки довкіл життєвого подвигу видатних українок, як-от: Надія Суровцова з м. Умань, яка відбула 27-річне ув'язнення і звільнена 1954 року. Провідну думку рецензованої монографії окрило саме її кредо: «Вмерти означало щезнути... Єдино можливим способом політичного протесту було вижити» (с. 177). Або ж почесна громадянка Борислава і Львова Ірина Сенік (1926–2009) – одна зі ста Героїнь світу, поетеса і митець художньої вишивки (с. 138).

У судженнях Оксана Кісь оперує насамперед поняттями жіночої дієздатності та нормативної фемінності. Жіноча дієздатність впливає зі статусу суб'єкта історичного процесу, що має гендерну специфіку. Нормативна фемінність – панівні уявлення і правила, що окреслюють бажаний образ жінки і сприяли гендерному виживанню (заняття, поведінка, цінності) в ГУЛАГу, де невільниці – просто витратний матеріал.

Цілком резонно історикиня наголошує на руйнівних для людини чинниках ГУЛАГу, супроти яких ув'язнені жінки вибудовували стратегії і практики виживання – неприйнятні житлові умови, надривна праця, суворий клімат, недостатнє неякісне харчування, брак найнеобхідніших речей, низький санітарно-гігієнічний рівень, примітивний рівень медичної допомоги.

ГУЛАГ калічив і вбивав голодом, холодом, хворобами, травмами. Українок там принижували, залякували, шантажували, били, позбавляли сну, кривдили сексуально. Причому відомі імена катів, зокрема садистів-слідчих (с. 173). На доважок засуджені за кримінальні злочини – «урки», «блатні», «битовички» – фізично й морально знущалися з політичних в'язнів, яких вважали найнижчою невільницькою кастою. Цьому потурали конвоїри, наглядачі та їхні зверхники. Це загальновідомі факти.

Як доречно підкреслено, українські жінки виживали в ГУЛАГу, завдячуючи ефективним прийомам: подоланням ізоляції (у тому числі інформаційної), відтворенням родинно-побутової атмосфери (інтер'єр, звичаї, обряди), протидією емоційному занепаду (взаємопідтримка, твор-

чість), духовно-релігійними оберегами (молитви, богослужіння), гендерним (зачіски, одяг, гігієна) й етнічним (земляцтва) ідентифікуванням. Наприклад, листуванням вони засновували мережі та спільноти, подібні до родинних і діаспорних (с. 109).

Правильно і виправдано Оксана Кісь наголосила, що ГУЛАГ прагнув цілковито вирвати людину з суспільства. Проте згуртованість у найскрутніших обставинах (хвороби, травми) і кризах (протести, повстання) рятувала життя українцям (с. 264–266).

Виринає ще одне запитання, чи дослідницькі зацікавлення охопили все українське жіноцтво в ГУЛАГу? Значну його частину – ув'язнених у тюрмах і таборах. Шкода, що Оксана Кісь випустила з поля зору третю вагому категорію невільниць ГУЛАГу – десятки тисяч українок, яких за «пособництво бандам ОУН–УПА» і подібне покарали «довічним проживанням» у спеціальних поселеннях.

Відзначу, що загалом пропонована монографія справляє належне враження і безсумнівно заслужила номінування на найвищу серед українців світу нагороду – Міжнародну премію імені Івана Франка.

По-перше, важливою є вже сама нетривіальна постановка номінанткою перспективної проблематики в міждисциплінарному напрямі гендерних студій.

По-друге, Оксана Кісь проявила наукову сумлінність у багатолітньому трудомісткому реконструктивному дослідженні репресивних підвалин радянського тоталітаризму.

По-третє, рецензована монографія, сподіваюся, спонукатиме представників конкретного історіографічного напрямку до нових проєктів на всіх рівнях історичного пізнання – реконструктивному, емпіричному, теоретичному.

Слід зважити, що попри вільнодумство і критичне мислення, виявлене рецензентом, він цілковито на боці Оксани Кісь. Адже її наукова праця справді вартісна.